

ДИЛ БАЯН ЖАЗУУГА ҮЙРӨТҮҮ АРКЫЛУУ СТУДЕНТТЕРГЕ РУХАНИЙ БААЛУУЛУКТАРДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН МААНИСИ

Исмаилов Асанбек Усоналиевич, И.Раззаков ат. КМТУнун кыргыз тили каф. доценти (996) 705-01-61-33, 56-49-02, Бишкек ш. Тынчтык пр.66 e-mail: ismailov1965@inbox.ru
Асанова Нурзат Темирбековна, И.Раззаков ат. КМТУнун кыргыз тили каф. окутуучусу, (+996) 708-42-85-66, Бишкек ш. Тынчтык пр.66 e-mail: asanova.nurzat@list.ru

Аннотация: Бул макалада студенттерди чыгармачылык жазуу иштерин (дилбаян) жаздырууга үйрөтүүнүн маселелери: көпчүлүк окутуучулардын жазуу ишинин бул түрүнө студенттерди даярдоодогу көңүл кош мамилеси, студенттерди жоопкерчилик- сиздикке жана кайдыгерликке алып келүүчү баалоодогу формалдуулук, тематикалык бир түрдүүлүк ж.б. каралган. Дилбаян жаздырууга үйрөтүү аркылуу руханий, адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандыруу боюнча окутуучуларга усулдук сунуштар берилген.

Ачкыч сөздөр: социалдык компетенттүүлүктөр, руханий баалуулуктар, адеп-ахлактык түшүнүктөр, сырткы мотивация, өзүн-өзү таанып билүү, сынчыл ойлом, ой жүгүртүү ишмердүүлүгү ж.б.

ВАЖНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ОБУЧЕНИЕ НАПИСАНИЯ СОЧИНЕНИЙ

Исмаилов Асанбек Усоналиевич, доцент кафедры Кыргызского языка, КГТУ им. И.Раззакова, (996) 705-01-61-33, 56-49-02, г. Бишкек, пр. Мира 66, e-mail: ismailov1965@inbox.ru
Асанова Нурзат Темирбековна, преподаватель каф. кыргыз тили, КГТУ им. И.Раззакова, (+996) 708-42-85-66, г. Бишкек, пр. Мира 66 e-mail: asanova.nurzat@list.ru

Аннотация: В этой статье рассмотрены проблемы обучения студентов творческим письменным работам (сочинение): равнодушное отношение большинства преподавателей в подготовке студентов к этому виду письма; формализм в оценивании, который приводит учащихся к безответственности и безразличию; тематическая однообразность сочинений. Даны методические рекомендации преподавателям по формированию нравственных, духовных ценностей через обучение написания сочинений.

Ключевые слова: социальные компетентности, духовные ценности, нравственные понятия, внешняя мотивация, самопознание, критическое мышление, мыслительная деятельность и т. д.

THE IMPORTANCE OF FORMATION OF SPIRITUAL VALUES AT STUDENTS THROUGH STUDYING IN COMPOSITIONS WRITING

Ismailov Asanbek Usonalievish, Associate Professor at the Department of Kyrgyz Language, KSTU named after I.Razzakov, (996) 705-01-61-33, 56-49-02, Bishkek, Mira Ave.66 e-mail: ismailov1965@inbox.ru

Asanova Nurzat Temirbekovna, Lecturer. Kyrgyz-Language, KSTU named after I.Razzakov, (996) 708-42-85-66, Bishkek, Mira Ave.66. e-mail: asanova.nurzat@list.ru

Annotation: The article are looked over actual student's problems studying composition writing: indifferent majority of literature teachers in teaching students for this type of letter; formalism in the evaluation, which makes students irresponsible and indifferent; composition's thematic diversity of essays. In article medical recommendations for teachers for formation moral, spiritual values given through studying in essays writing.

Keywords: social competence, spiritual values, moral concepts, out world motivation, self – knowledge, critical thinking, intellectual activity and et.c.

Сабакта студенттерге дилбаян жаздыруу жазуу ишмердүүлүгүнө үйрөтүүчү жана социалдык компетенттүүлүктөрдү, инсандык баалуулуктарды калыптандыруучу негизги форма катары каралып, айрыкча мааниге ээ болушу керек эле. Тилекке каршы, азыркы учурда дилбаян жаздыруу андай максатта эмес, студенттердин билимин баалоонун формасы катары гана колдонулууда. Дилбаян жазууда, аны баалоодо формализмге абдан жол берилип, ушуну менен ал билимди баалоонун формасы катары да толук максаттуу колдонулбай жатканы чындык. Реалдуу айтканда, орто мектепти бүткөн он кыргыздын тогузу дилбаян жаза албайт. Чындыгында, дилбаян жаздыруунун көйгөйлөрү, методикасы, дилбаяндын типтери, түрлөрү, тематикасы, дилбаян жаздыруу аркылуу студенттерде социалдык компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу ж.б. маселелер белгилүү кыргыз педагог-окумуштуулары: Б.Алымовдун, А.Муратовдун, С.Рысбаевдин эмгектеринде каралып, окутуучуларга бул жаатта усулдук сунуш-кеңештер жакшы эле берилген. Ошентсе да, дилбаян жаздыруунун тегерегинде айтылып келаткан жалпыга белгилүү проблемалар арбыбаса, азайган жок. Эмне үчүн кыргыз мектептеринде окуган балдардын көпчүлүгү ЖОЖго келгенде жакшы дилбаян жаза алышпайт? Дилбаян жаза билүүнүн өзү кийинки турмушунда зарыл керектүү нерсеби? Дилбаянды таланттуу гана студенттер жаза алабы, же ар бир эле студентти мыкты дилбаян жазууга үйрөтүүгө болобу? Дилбаян жазуунун техникалык жагын мыкты өздөштүргөн, сабаттуу жаза алган студенттин жан дүйнөсү бай, адептик тарбиялуулугу жогору деп ишенүүгө болобу? Мындай суроолор кыргыз тилинен сабак берген окутуучуларды да, окумуштууларды да түйшөлтүп келет. «Чындыгында, - деп жазат окумуштуу С.Рысбаев, - дилбаяндын баланын адабий билимин, түшүнүктөрүн, жазуу сабаттуулугун, байланыштуу кебин, сөзүнүн байлыгы менен кебинин маданиятын бекемдеп өстүрүүдө ролу чоң. Ал тургай, студенттер дилбаян жазып жаткан көркөм чыгарманын өзөгүндө жаткан нравалык-эстетикалык идеяларын боюна сиңирүүдө, ички дүйнөсүнүн калыптануусунда, табиттерин, ишенимдерин бекемдөөдө да мааниси кеңири. Ал үчүн дилбаяндарда баланын алдына коюлган проблемаларды өз алдынча чечүүгө кылган аракети бааланууга тийиш.» [1.] Демек, дилбаян жаздыруудагы басым программалык материалдын өздөштүрүлүшүн текшерүүгө эмес, студенттеги руханий баалуулуктардын калыптанышына жана инсан катары калыптанууга жол ачуучу өз пикирин билдирүү, талдоо, жыйынтык

чыгаруу билгичтиктеринин калыптанышына коюлушу зарыл. Дүйнөгө белгилүү педагог М. Монтессори «баланын социалдык жактан өнүгүүсүнө жардамдашып жатабыз деп сезбегендик кылып, чоңдор балага үстөмдүк кылып, аны эркинен алсыратып жана ага каршы чөйрөдө болууга мажбурлоосу баланы түнт кылып, баланын инсандыгынан баш тартууга алып барарын» өзүнүн эмгектеринде айтып келет. [2.] Ал эми дилбаян жазууга үйрөтпөй туруп, жакшы дилбаян жазгын деп талап кылып, «2» коём деп студенттерди коркутуп жүргөнүбүз мажбурлоо эмей эмне? «Адеп-ахлактуулукка негизделбеген билимдин эч кандай мааниси жок» деген Л.Н.Толстойдун сөзүн эске алсак, маанисиз, максатсыз эле дилбаян жазууга мажбурлоо менен, начар жазылган, китептен көчүрүп алган дилбаяндарга деле көз жумуп жакшы баа бере берүү менен биз студенттерди жоопкерчиликсиздикке, кайдыгерликке, калп айтууга, жан бактылыкка үйрөтүп жатабыз. Мындай абалдан улам улуттук олуттуу проблема жаралат. Дилбаян чыгармачылык иш болгондуктан, аны аткаруу үчүн өзгөчө абал, илхом, сезимдердин толкуну, ой чабыты, маалыматтуулук керек. Ал эми, бир-эки лекцияда отуруп дилбаян жазууга мажбурлоо, дилбаянды кайра оңдоп, толуктап чыгууга мүмкүндүк бербестен дароо болгон баасын берүү студентти көчүрүп алууга, эптеп жазып кутулууга гана түртө турганын эсибизден чыгарбашыбыз керек. Студент дилиндеги сырларын, жан дүйнөсүндөгү сезимдерин, намысын козгогон, тынчтык бербей түйшөлткөн ойлорун, кыял чабытын төгүп жазгыдай эмне кылдык деги? Ошого ылайык тема сунуштадыкпы? Машакаттуу, бирок адамды арбап алуучу чыгармачылык эргүүнүн даамын татыга алдыкпы? Мыкты дилбаян жазууга студенттин кызыгуусун жарата алдыкпы? Талантуу жазылган дилбаянын баалап, барктап жарыкка чыгардыкпы? Азыркы студенттердин жашоо түшүнүктөрү таптакыр башкача, ар бир аткарган иштен өзүнө келүүчү пайданы издешет. Эгерде окутуучу экзамен алыш үчүн эле дилбаян жазууну тапшырса, сөзсүз түрдө эптеп кутулуу аракетиндеги дилбаяндар жазыла берет. Бирок, дилбаян жазууга үйрөнүү келечекте мыкты инсан, кесип ээси болууга, ийгиликтерге жетүүгө жол ачарын жакшы түшүндүрүп жеткире алса, жалаң эле баа үчүн эмес, турмушунда ошол билгичтикти колдонуу үчүн студент чындап аракет кыла баштайт. Буга турмуштук бир мисал келтире кетүүнү туура көрдүк. Чет жерде билим алып жүргөн мурдагы студенттерибиздин бири аба-ырайын алдын ала болжолдоочу супер- компьютерди (баасы бир миллион доллар). Дүйнөлүк банкка проект жазуу менен гранттык негизде утуп алып, Кыргызстандын Өзгөчө кырдаалдар министрлигине тапшырган экен. Ошол ийгилигине окуу жайдан алган билим, тарбия негиз болгонун айтып, ыраазычылык билдирүүгө келиптир. Студенттер менен маектешип жатып, дилбаян жазууга үйрөнгөнү жакшы проект жазууга себеп болгонун баса белгилеп, бир дилбаянды жазыш үчүн көп материал окуп изденгенин, аны бир нече жолу жазып, араң ийине жеткиргенин, бирок кийинки дилбаяндарын оңой жазганын, дилбаяндар аркылуу мекенди сүйүү, ага кызмат кылуу түшүнүгүн, ой өрүшүн кеңейткенин баяндап берди. Университетте окуп жатып башкалардын курстук иштерине, рефераттарына жардам берип акча тапканын да кошумчалап кетти, акыл эмгегине көнүгүү адамды интеллектуалдык жактан гана өстүрбөстөн, материалдык байлык да алып келээрин жеткиликтүү түшүндүрдү. Ушул окуядан кийин студенттердин көбү дилбаян жазууга мамилесин өзгөрттү. Эки жыл ичинде группадагы көпчүлүк студенттер дилбаян жазууда кадимкидей өсүшкө жетише алышты. Бул жерде сырткы мотивация негизги ролду ойноду. Бирок, каалоо, кызыгуу - иштин башталышы гана. Ийгиликке жетүүнүн жолунда талбаган эмгек жана чыдамдуулук окутуучудан да, студенттен да талап кылынат. Кызыктыруу жалаң мотивациялоодон турат деп түшүнбөө керек. Албетте, жеке инсанга багытталгандык, системалуулук, жеңилден оорду карай принциптери жетекчиликке алынбаса, студенттерди кызыктырууга да, өстүрүүгө да мүмкүн эмес. Окутуучулардын көпчүлүгү дилбаян жаздырууга үйрөтүүдө жеке инсанга багытталган мамиленин зарылдыгына маани беришпейт. Студенттердин кызыгуусун, жеке мүмкүнчүлүктөрүн байкоо, жеке өсүштөрүн белгилөө көңүлгө алынбайт. Дилбаяндарды текшерүүдө комментарийсиз баа беришет да, “5” ке баалаган иштерге гана типтүү рецензия жазышат (аны да модулдук дилбаяндарга гана жазышат). Мындан сырткары

жат жазууларды, тесттерди, конспектилерин да текшерүү керек. Жазуу ишин текшерүүгө эмгек акы өтө аз төлөнгөндүктөн, окутуучу болбогон акча үчүн убактысын, көз майын коротуп отургусу да келбейт. Кыргыз тили, адабиятынан сабак берген окутуучулар тарабынан кетирилип жаткан дагы бир орчундуу кемчилик – студенттерди рамкага салуу т.а. бардыгына бир теманы берип, бирдей талап коюу. Окумуштуу А.Муратов дилбаяндардагы типтүү кемчиликтерди анализдеп келип, «дилбаяндын жанрдык ар түрдүүлүгү окуу жайларда практикаланбай жаткандыгын» өкүнүү менен белгилеп, анын себептеринин бири катары тематикалык чектелүүнү эсептейт. [3.] Окумуштуу С.Рысбаев: «Бүгүнкү кыргыз мектебинин тажрыйбасында дилбаяндын жалпыга белгилүү үч түрү бар: атап айтканда, биринчиси - жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу; экинчиси – чыгарманын идеялык – тематикалык мааниси жана үчүнчүсү - андагы образдар системасы жөнүндө», - деп жазуу менен дилбаяндар тематикалык жактан гана чектелбестен түрү боюнча да чектелип жатканын белгилеген. [4.] Орус окуу жайларында орус адабиятын окутууда каармандардын адеп-ахлактык, ички изденүүлөрүн жана чыгармалардагы адеп-ахлактык түшүнүктөрдү талдоого багытталган темалар көп сунушталат экен. Мунун өзү студентти жаман-жакшыны аңдап билүүгө, салыштырууга, аргумент табууга, өз алдынча жыйынтык чыгарууга түртүп, инсандык жактан калыптануусуна шарт түзөт. Адабиятты окутуунун маани-маңызы да ушунда эмеспи. Чындыгында эле, дилбаян жазууга сунушталган темалардын актуалдуу, кызыктуу болушу дилбаяндардын ийгиликтүү жазылышын шарттайт. «Дилбаян - чыгармачылык иш, ошондуктан ал кызыгуу менен аткарылышы маанилүү. Чыныгы кызыгуу эмне тууралуу жазарын жакшы билген учурда гана пайда болот. Канчалык тема жөнүндө көп билсе, ошончолук жекече пикири көп болот. Бирөөлөрдүн пикирин кайталагандан көрө өз пикирин айтуу алда канча кызыктуу эмеспи», - деп жазат орус окумуштуусу А.А. Крундышев. [5.] Бир эле программалык материалга байланыштуу бир нече варианттагы дилбаяндын темаларын сунуштоого болот. Мисалы: «Жүрөктү ойготкон обон», «Алар сөзсүз бактылуу болушат», «Эгер согуш болбогондо», «Элдик салт, сүйүү жана эркиндик», «Август түндөрүнүн керемети», «Жамийла» повестиндеги проблемалар бүгүн актуалдуубу?» деген темалардын бардыгы Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестине байланыштуу. Студенттер өздөрү тема койсо да болот. Негизгиси рамкага салып кыйнабаш керек. Кыялданып, ички сезимин билдирип, психологиялык маанайдагы дилбаян жазабы, же бир маселени талдап, ой жүгүртүү тибиндеги дилбаян жазабы студент өзү тандаганы оң. Ал экөөндө тең бир нерсеге карата мамилесин билдирет. Эң маанилүүсү дилбаян башка адабий чыгармалар сыяктуу эле адамдын жан дүйнөсүн аруулай турган, аң-сезимине таасир эте турган мүнөзгө ээ болушу жана дилбаянда студенттин жеке пикири, оригиналдуу ой жүгүртүүсү көрүнүп турушу абзел. Окутуучу студенттин дилбаянынан анын адамдык жүзүн, адеп-ахлактык түшүнүктөрүн, тарбиялуулугун көрө билип, аларды убагында кеп-кеңештери менен оңдоп-түздөп отурса гана, студенттин ички дүйнөсүнүн ачылышына мүмкүнчүлүк түзө билген учурда гана белгилүү ийгиликтерге жетишүүгө болот. Кыргыз ЖОЖдордо деле мыкты дилбаян жазган студенттер бар. Окутуучулардын жаңылыштыгы ошол таланты бар студенттер менен гана иштеп, калган студенттердин көчүрүп алуусуна, жаза албай жатышына көз жумду мамиле кылгандыгында. Бардыгын эмес, ар бирин дилбаян жазууга үйрөтүүбүз керек. Анткени ар бир студенттин өзүнчө дүйнөсү, өзүнчө кабыл алуусу бар. Ак баракты алдына коюп ойлоно баштаган кезинде студент өзү менен өзү сырдашат, өзүн-өзү таанып чыгат, өзүн-өзү үйрөтөт, өзүнө жаңы нерселерди таап чыгат. Акыл эмгегине, чыдамдуулукка, тырышчаактыкка, жоопкерчиликке, эң негизгиси ойлоно билүүгө үйрө- нөт, асылдыкты, аруулукту сезүүнү, жамандыкка келишпес мамиле кылууну жан дүйнө- сүнөн өткөрөт, эл, жер, мекен, эмгек, ата-эне, сүйүү, достук, ынтымак ж.б.у.с. баалуулук түшүнүктөрүн кеңейтет. «Балким, өз алдынча жакшы, оригиналдуу дилбаян жазуу айрым таланттуулардын, адабиятты кесип кылууну көздөгөндөрдүн гана колунан келет дегендер бардыр. Бул туура эмес. Дайыма окуган, тырышчаактык менен аракет кылган, ойлоно билүүгө үйрөнгөн ар бир адам «эң жакшы» деген баага дилбаян жаза алат», - деп белгилейт

окумуштуу А.А.Крундышев. [б.]. Дилбаянды адабий билимдерди баалоонун формасы катары гана эмес, студенттерде руханий баалуулуктарды калыптандырунун жолу катары карап, дилбаян жаздырууга өзгөчө маани бергенибизде гана улуттук маанилүү дагы бир маселени чечүүгө аракет кылган болобуз.

Адабияттар:

1. Крундышев А.А., Как работать над сочинением. -Санкт-Петербург. 1992.
2. Монтессори М., Бала бардыгыбыз үчүн улуу табышмак.- Б.,–Мектеп. 2010. №2.
3. Муратов А.А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы.-Б., 2013.
4. Рысбаев С. Кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер жана окуп-үйрөнүү маселелери.-Б., 2015.